

श्री आनंदऋषिजी महाराजांचे सामाजिक कार्य

हरीदास शंकर जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख , चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय , शिरूर , जि. पुणे.

प्रस्तावना –

महाराष्ट्र भूमी ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. याच भूमीत आचार्य श्री आनंदऋषिजी महाराज यांचा जन्म अहमदनगर जिल्हयातील पाथर्डी तालुक्यातील शिराळ-चिंचोडी या गावी २७ जुलै १९०० मध्ये गुगळे कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपणीचे नाव नेमीचंद असे होते. वयाच्या नवव्या वर्षीच त्यांना वैराग्याचे वेध लागले त्यांच्या वडीलांचे अचानक निधन झाले आणि त्यांच्या मनात वैराग्याची मुळे खोलवर रुजली. त्यावेळी त्यांचे वय अवघे अकरा वर्षांचे होते. यावेळेपासूनच ते जगाची क्षणभंगुरता जन्म-मरण यांतील दुःख यावर विचार करू लागले. सांसारिक सुखाचा त्याग करून त्यांनी विरक्तीचा मार्ग पत्करला आणि अक्षय सुखाची प्राप्ती करण्याच्या मार्गाने जाण्याचे निश्चित केले.^१

आपल्या निश्चयाची पूर्तता करण्यासाठी प्रथम त्यांनी शाळा सोडली कारण फक्त अर्थोपार्जनासाठी कला शिकणारे शिक्षक त्यांना निरर्थक वाटले. म्हणून संसारमुक्त करविणारे ज्ञान ग्रहण करण्याचा त्यांनी निश्चय केला. वयाच्या बाराव्या वर्षी त्यांच्या विवाहाविषयी आईने त्यांच्याकडे विचारणा केली त्यावेळी ते म्हणाले, “आई, मला क्षमा कर, मी विवाह कधीच करणार नाही. मला आजीवन ब्रम्हचर्याची आराधना करावयाची आहे.”^२

गुरुदर्शन :

नेमीचंद योग्य गुरुच्या शोधात होते. त्याच दरम्यान सुदैवाने ऋषि संप्रदायाचे अधर्यु संत रत्नऋषिजी महाराज फिरत-फिरत चिंचोडी गावी आले. यावेळी नेमीचंदाचा संपूर्ण परिवार त्यांच्या दर्शनास गेला. आईच्या प्रेरणेने त्यांनी गुरुदेवांकडे ज्ञानदानाची प्रार्थना केली. सुरुवातीला गुरुदेवांनी “तू लहान आहेस. तलवारीच्या धारेहून कठीण असणा-या मार्गाने तुला जाणे शक्य होणार नाही. त्यापेक्षा तू धार्मिक ज्ञान प्राप्त करण्याचा प्रयत्न कर.” असे सांगितले. त्यावर नेमीचंद विनम्रपणे म्हणाले, “मी तेरा वर्षांचा आहे तर काय झाले? मी ऐकले आहे स्वतः आपण वयाच्या बाराव्या वर्षीच हा मार्ग स्वीकारला आहे. माझे वय तर तेरा वर्षांचे आहे. तर मग मी हा मार्ग का स्वीकारू शकत नाही?”^३

शेवटी नेमीचंदचा दृढ निश्चय पाहून अहमदनगरजवळील मीरी गावी मार्गशीर्ष शुक्ल ६, रविवार, १९१३ रोजी हजारो लोकांच्या उपस्थितीत दीक्षा समारंभ संपन्न झाला. तेंव्हापासून ते आनंदऋषिजी म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

दीक्षाग्रहणानंतर त्यांनी सरस्वतीआराधनेवर आपले सर्व लक्ष केंद्रीत केले. भक्ती, श्रद्धा आणि विनय याद्वारे गुरुदेवांचे मन जिंकले.^४ अल्पकाळातच सर्व धर्मग्रंथांचा अभ्यास पूर्ण केला. त्यामुळे ते आपल्या गुरुंचे आवडते शिष्य बनले. जैन धर्माचे पुष्कळसे ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर चांगल्या पंडीतांकडून श्री रत्नऋषि महाराजांनी त्यांना संस्कृतचे ज्ञान दिले. याबरोबरच प्राकृत, संस्कृत, मराठी, गुजराती, राजस्थानी, हिंदी, पारशी आणि इंग्रजी या नऊ भाषांवर त्यांनी प्रभुत्व मिळविले. अशा पद्धतीने आनंदऋषिजी महाराजांनी असीम श्रद्धेने आणि विलक्षण बुद्धिमत्तेच्या जोरावर जैन आणि जैनेतर सिद्धांताचे ज्ञान प्राप्त करून विद्वत्ता प्राप्त केली.

यानंतर प्रगतीच्या दिशेने त्यांची वाटचाल सुरु झाली आनंदऋषिजी महाराजांचे पहिले प्रवचन अहमदनगरच्या पवित्र भूमीत झाले. याच वेळी आचार्य अमोलऋषिजी महाराजांचे निधन झाले. या दुःखद घटनेनंतर ऋषि संप्रदायाच्या महामान्य मुनिराजांचे भुसावळ येथे संमेलन झाले व तेथे सर्वानुमते श्री देवजीऋषिजी महाराजांना आचार्य पद तर आनंदऋषिजी महाराज यांना युवाचार्य पद देण्यात आले. अशा पद्धतीने

समाजसेवेची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकण्यात आली व ती त्यांनी यशस्वीरीत्या पार पाडली.

प्रधानमंत्रीपदाची प्राप्ती:

स्थानकवासी जैन समाजाला सुसंगठित करण्यासाठी अखिल भारतीय श्वेतांबर स्थानकवासी जैन कॉन्फरन्सने सादडी येथे एक भव्य साधू संमेलन आयोजित केले. यामध्ये भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतातून मुनिवर आले होते. यावेळी 'श्री वर्धमान स्थानकवासी जैन श्रमण संघा' ची स्थापना करून आपापल्या संप्रदायाच्या पदव्यांचा सर्वांनी त्याग केला. यानंतर या नव्याने स्थापन झालेल्या संघाचे प्रधानाचार्य म्हणून श्री आत्मारामजी महाराजांची, उपाचार्य म्हणून श्री गणेशलालजी महाराजांची व प्रधानमंत्री म्हणून श्री आनंदऋषिजी महाराजांची नियुक्ती करण्यात आली.

आचार्यपदाची प्राप्ती :

आचार्य श्री आत्मारामजी महाराजांच्या निधनानंतर वि.सं. २०२१ मध्ये मुंबई येथे भरलेल्या अखिल भारतीय कॉन्फरन्सच्या जनरल कमिटीने श्री आनंदऋषिजी महाराजांची आचार्य म्हणून एकमताने नियुक्ती केली.

आनंदऋषिजी महाराजांचे वाङ्मयीन कार्य :

आनंदऋषिजी महाराजांचे अनेक भाषांवर प्रभुत्व असल्यामुळे वाङ्मयीन क्षेत्रात त्यांनी बहुमोल कार्य केलेले आहे. जैन धर्माचे तत्वज्ञान सर्वसामान्य माणसाला समजावे म्हणून त्यांनी अनेक ग्रंथांचे मराठी भाषेत अनुवाद केले. ते पुढीलप्रमाणे-

- १.आत्मोन्नतीचा सरळ उपाय
- २.अन्य धर्मापेक्षा जैन धर्मातील विशेषता
- ३.वैराग्यशतक
- ४.जैनदर्शन आणि जैनधर्म.
- ५.जैनधर्माविषयी अजैन विद्वानांचे अभिप्राय (दोन भाग)
- ६.उपदेश रत्नकोश
- ७.जैनधर्माचे अहिंसा तत्व
- ८.अहिंसा आदि.

याशिवाय त्यांनी अनेक विद्वानांकडून मराठी भाषेत ग्रंथांचे अनुवाद करून घेतले. त्यातील चुटी स्वतः दूर केल्या. तसेच स्वतः हिंदी भाषेत अनेक ग्रंथ लिहीले आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

- १.पूज्यपाद श्री तिलोकऋषिजी महाराज का जीवनचरीत्र.
- २.पंडीतरत्न पूज्यपाद श्री रत्नऋषिजी महाराज का जीवनचरित्र
- ३.श्रद्धेय श्री देवजीऋषिजी महाराज का जीवनचरीत्र
- ४.ज्ञान-कुंवर दीपिका
- ५.ऋषिसंप्रदाय का इतिहास
- ६.अध्यात्म दशहरा
- ७.समाजस्थिती का दिग्दर्शन
- ८.सतीशिरोमणि श्री रामकुंवरजी महाराज का जीवनचरित्र
- ९.विधवाविवाह आदि मुख चपेटिका
- १०.सम्राट चंद्रगुप्त राजा के सोलह स्वप्न
- ११.चित्रालंकार काव्य : एक विवेचन.

अशा पद्धतीने त्यांनी वाङ्मयीन क्षेत्रात भरीव स्वरुपाची कामगिरी केलेली आहे.

शैक्षणिक व संस्थात्मक कार्य :

अखिल मानवजातीला अहिंसा, प्रेम, बंधुत्वाचा संदेश देत असतानाच त्यांनी मानवाच्या कल्याणासाठी व विकासासाठी अनेक शिक्षणसंस्था सुरु केलेल्या काही महत्वपूर्ण संस्थांचा उल्लेख करणे आवश्यक वाटते.

- १.श्री रत्न जैन पुस्तकालय -पाथर्डी
- २.जैनधर्म प्रसारक संस्था - नागपूर

- ३.श्री. तिलोक जैन विद्यालय - पाथर्डी
- ४.अमोल जैन सिद्धान्तशाळा -पाथर्डी
- ५.श्री तिलोक रत्न स्था. जैन धार्मिक परीक्षा बोर्ड -पाथर्डी
- ६.प्राकृत भाषा प्रचार समिती -पाथर्डी

वरील वेगवेगळ्या संस्थांव्यतिरीक्त श्री आनंदऋषिजी महाराजांच्या प्रेरणेने अनेक संस्था व धार्मिक शाळा सुरु केल्या गेल्या. शिवाय संस्थांना नवसंजीवनी देवून कार्यरत करण्यात आल्या, त्या पुढीलप्रमाणे -

- ७.श्री. अमोल जैन पाठशाळा, मुंबई
- ८.श्री. रत्नजैन बोर्डिंग, बोदवड
- ९.श्री. महावीर जैन पाठशाळा, पुणे
- १०.श्री. महावीर सार्वजनिक वाचनालय, चिंचोडी
- ११.श्री. वर्धमान स्थानकवासी जैन वाचनालय, बदनोर
- १२.श्री वर्धमान स्थानकवासी जैन छात्रालय, राणावास.
- १३.श्री रत्न जैन श्राविकाश्रम, श्रीरामपूर
- १४.श्री तिलोक जैन पारमार्थिक संस्था, घोडनदी (पुणे)
- १५.श्री वर्धमान जैन सिद्धान्तशाळा, फरिदाकोट (पंजाब)
- १६.श्री जैनशाळा, राळेगांव
- १७.श्री जैन विद्याशाळा, हिंगणघाट
- १८.श्री जैन विद्यालय, बडनेरा.
- १९.श्री जैन विद्यालय, वांबोरी
- २०.श्री जैन पाठशाळा, मिरी (दीक्षाभूमी)

या वेगवेगळ्या संस्थांबरोबरच त्यांनी श्री श्रमणोपासक जैन हायर सेकंडरी स्कूल, सदर बाजार, दिल्ली, श्री जैन हायर सेकंडरी स्कूल, चांदणी चौक, दिल्ली येथेही धार्मिक व प्राकृत भाषेच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. ५ या सर्व शिक्षणसंस्थांतून पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच त्यांनी संस्काराचेही शिक्षण दिले. कारण जीवनाला सुसंस्कृत, विचारी व आचारी बनविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय उपाय नाही असे त्यांचे मत होते.

शिक्षणाबरोबर दीनदुबळ्यांची सेवा करणे हे त्यांचे ध्येय होते. त्यांच्या प्रवचनातून सामान्य दीनदुबळ्या लोकांबाबतची कणव जाणवते. एका प्रवचनात ते म्हणतात,

“पास तेरे है कोई दुखिया, तूने मौज उडाई क्या?
भूखा प्यासा पडा पडोसी, तूने रोटी खाई क्या”^६

अशा पद्धतीने आनंदऋषिजी महाराजांनी फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतभर भ्रमण करून ज्ञानाचा अंधकार दूर करण्यासाठी, माणसामाणसांमध्ये स्नेहभाव निर्माण करण्यासाठी परिश्रम घेतले. त्यांच्या या कार्यामुळेच अनेकांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. यामध्ये प्रामुख्याने श्री हर्षऋषिजी महाराज, श्री प्रेमऋषिजी महाराज, श्री मोतीऋषिजी महाराज, श्री हीराऋषिजी महाराज, श्री ज्ञानऋषिजी महाराज, श्री पुष्पऋषिजी महाराज, श्री हिम्मतऋषिजी महाराज, श्री चंद्रऋषिजी महाराज, श्री कुंदनऋषिजी महाराज, श्री विजयऋषिजी महाराज, श्री धनऋषिजी महाराज, व श्री रतनऋषिजी महाराज, इत्यादींचा समावेश होतो.

आगमांमध्ये सांगितलेल्या नवकल्पी विहाराचे त्यांनी योग्य प्रकारे पालन केले. जैन मुनी विशेष कारणांव्यतिरीक्त एका क्षेत्रात २६ दिवसांपेक्षा अधिक काळ राहात नाहीत परंतू वर्षावासामध्ये त्यांना चार महिने एकाच ठिकाणी राहावे लागते. श्री आनंदऋषिजी महाराजांनी जवळ जवळ ७८ ठिकाणी चातुर्मास केलेत. त्यापैकी ५६ चातुर्मास महाराष्ट्रात केलेत. या ५६ पैकी २६ चातुर्मास त्यांनी अहमदनगर जिल्ह्यात केले. अशा या महान संतांचे महाप्रयाण २८ मार्च १९६२ रोजी अहमदनगर येथे झाले.

संदर्भ सूची :

- १.सपा. श्रीचंद सुराना, ‘आचार्य प्रवर श्री आनंदऋषि अभिनंदन ग्रंथ’, कमला जैन - जीजी, ‘सरस’ ज्योतिर्धर श्री आनंदऋषिजी - जीवनदर्शन’, पृ. १४.
- २.अनु. श्री द्वारकादास महादेव कोटस्थाने, ‘जैन जगताचे ज्योतिर्धर श्री आनंदऋषिजी (जीवन-परिचय)’, पृ. १२.
- ३.सपा. श्रीचंद सुराना, ‘आचार्य प्रवर श्री आनंदऋषि अभिनंदन ग्रंथ’, कमला जैन - जीजी, ‘सरस’ ज्योतिर्धर

श्री आनंदऋषिजी - जीवनदर्शन', पृ. १७.

४. राहूल कटारिया, 'दिपस्तंभ - सम्राट पूज्य श्री आनंदऋषिजी - जीवन परिचय', पृ. ५४.

५. कमला जैन, अनु. श्री द्वारकादास महादेव कोटस्थाने, 'जैन जगताचे ज्योतिर्धर श्री आनंदऋषिजी (जीवन-परिचय)', पृ. ४४.

६. सपा. श्रीचंद सुराना, 'आचार्य प्रवर श्री आनंदऋषि अभिनंदन ग्रंथ', कमला जैन - जीजी, 'सरस' पृ. १३६.